

PALEOGRAFIA

Materiali didattici

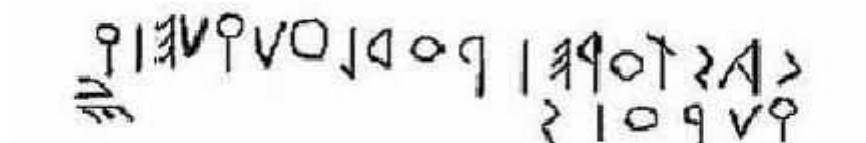
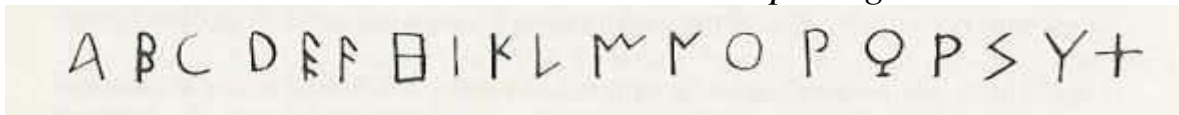
Parte 1

Genesi delle grafie e sistema abbreviativo

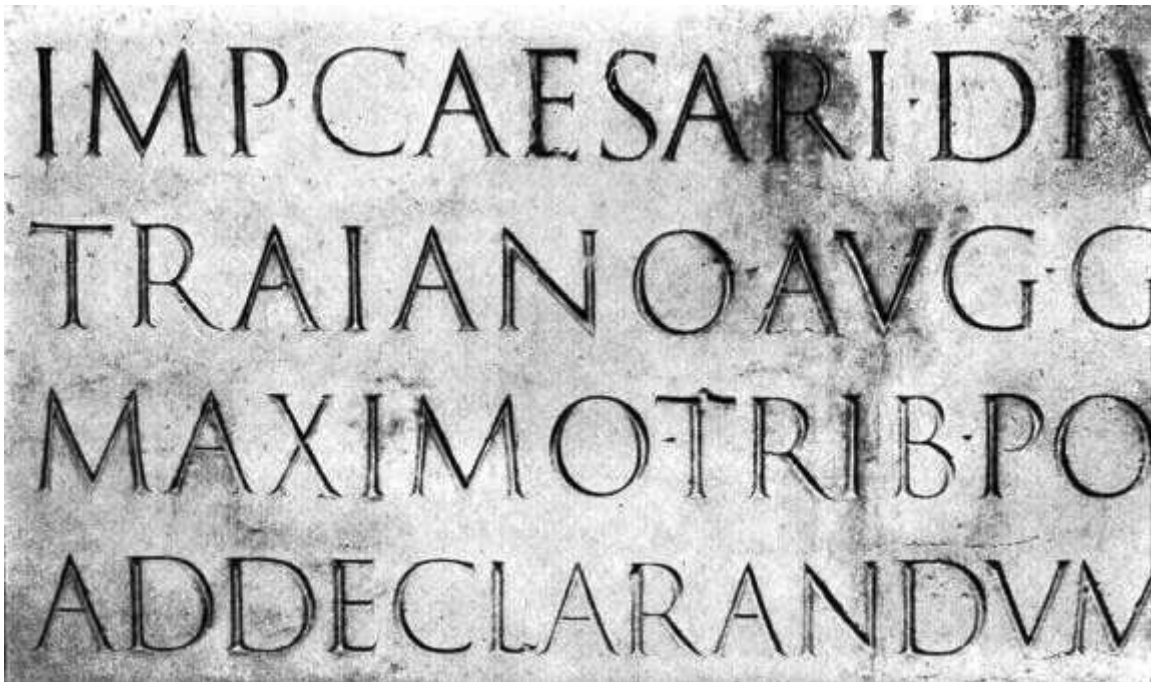
Periodo romano e alto medioevo: distribuzione cronologica delle grafie

Secoli	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Capitale epigrafica	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
“ Libraria	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
“ Corsiva	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Minuscola corsiva		-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Onciale			-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Semionciale			-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Merovingica							-----	-----	-----	-----
Visigotica							-----	-----	-----	-----
Scritture insulari							-----	-----	-----	-----
Beneventana								-----	-----	-----
Scritture curiali							-----	-----	-----	-----
Scritture altomedievali Italia centro-sett.							-----	-----	-----	-----
Minuscola carolina								-----	-----	-----

Scrittura latina “arcaica” e *Lapis niger*

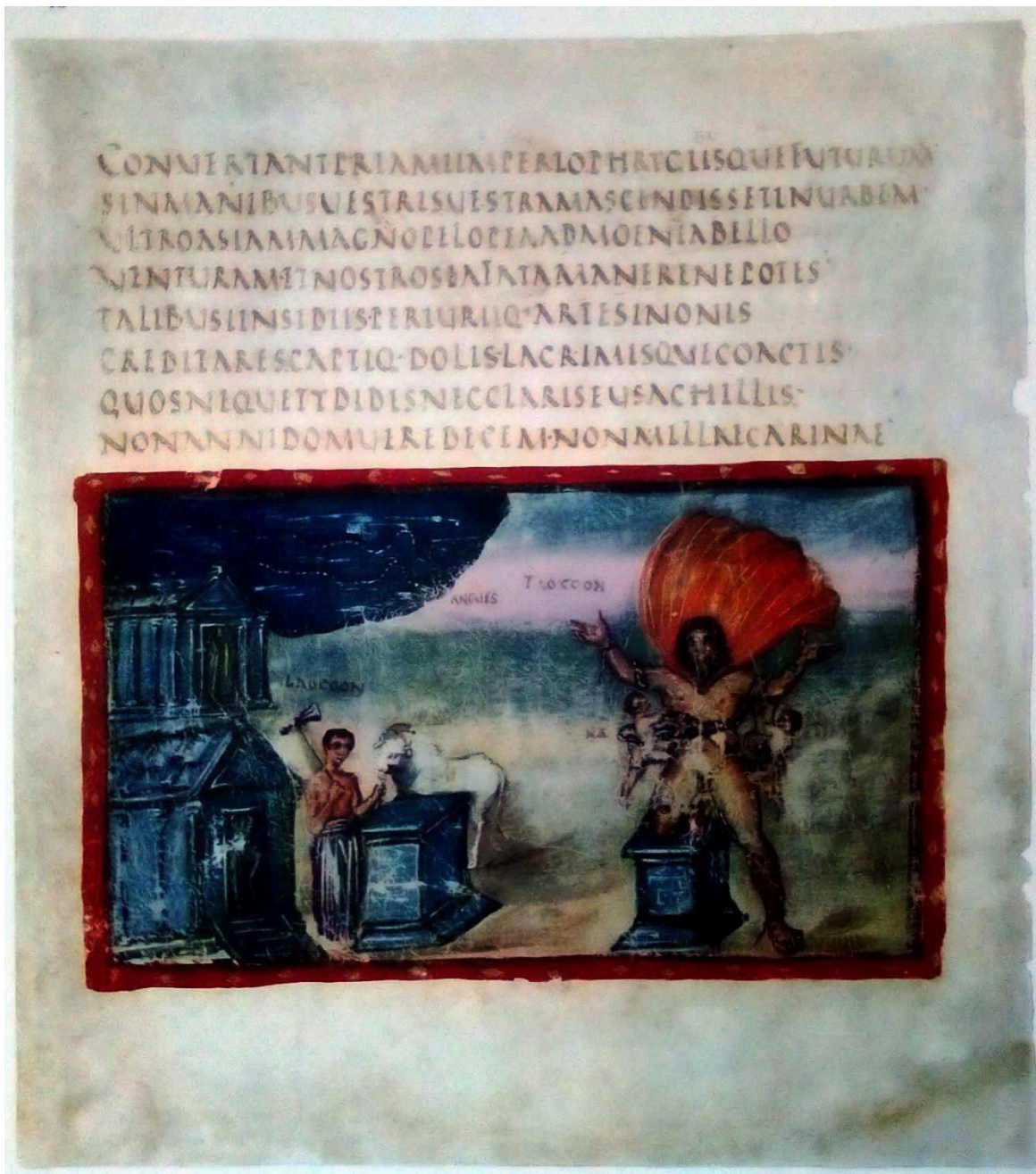
Capitale epigrafica (sinistra) vs. libraria (destra)

Iscrizione della colonna traiana (II sec. d.C.)

Codici in capitale libraria (V sec.)

DULCEM FERRECIUM ET CURVAS ERAEBERELATEBRAS
QUAE IN VEMEXHALATNEBULAM FUMOSQUE LUCORIS
ET BIBITUM MORE METCUM VULTEX SE IPSA REMITTIT
QUAE QVOSO MATER VIRIDISE GRAMINEVESTIT
NEC SCABLAET SALSALAEDIT ROBIGINE FERRO
ILLATIBILAEI SINTEXE TVITIBUSULMOS

Capitale libraria vs. capitale corsiva

A B C D E F

G H I J K L

M N O

P Q R S

T U V X Y

A A A A A A A A

B B B B B B B B

C C C C C C C C

D D D D D D D D

E E E E E E E E

F F F F F F F F

G G G G G G G G

H H H H H H H H

ΑΥΤΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΝ
ΣΤΑΥΡΩΣΙΝ ΕΙΣ ΤΗΝ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΝ ΤΗΝ
ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑΝ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΝ ΤΗΝ

Nascita della minuscola (circa II sec. d.C.): la “minuscola primitiva”

Minuscola corsiva, grafia dell'amministrazione imperiale

a dabbba d

l e e e e h i j

f f l l m m n n

o o o p p p q r r r

r r t t u u u

v v x x v v

domino suo

Styllo
Vatini

Comptinonpntu domi dicitur in ista ofi op m d i a r o m
 q u a m s c h o l a r q u a m d i x i m e y r a m & u t o r t a h r o m
 p r i c e n t a d a n t a l u n t q u o d h a n t a d a n t p i c e n t e
 N o n d u d a d a m i n t p r e s t i c u l h r q u o p r o p r i e t r e s p a c h
 O p p e n d a t & C u i t a r e h e m p o h a n o s u m p r o u n t e
 t h a n t d o s q u o d s i s s a r q o n a d m i n i m a s p r a t h o s t e
 p l e p p o r q u o d o f f i c i n d o m l i u m h d r i c o h u o d e r p n a m
 p r a m e n t q u o d m m o d o s i n d u n t O n q u o d s a n o n d e t e
 i n i m t a n t h r e l i g i o n i a a h a n t o u a n d o m p r e s t a
 a n t a m m o r e h o n a d a n t e u e d e n i g n a d e m m a n e
 p a r i c e n t i g n a n t r u p e n i m p a l u a m c o m m e n d a m
 a n s u n t a m N o s a n t i m q u o d a n t m o d a n t m i n i m e
 p r a t a t a s p a l a q u a n t a m i n t p r e s t i m p e r u e d a m i n e

d. d. d. d. d. d. d. d.
 d. d. d. d. d. d. d. d.
 d. d. d. d. d. d. d. d.
 d. d. d. d. d. d. d. d.

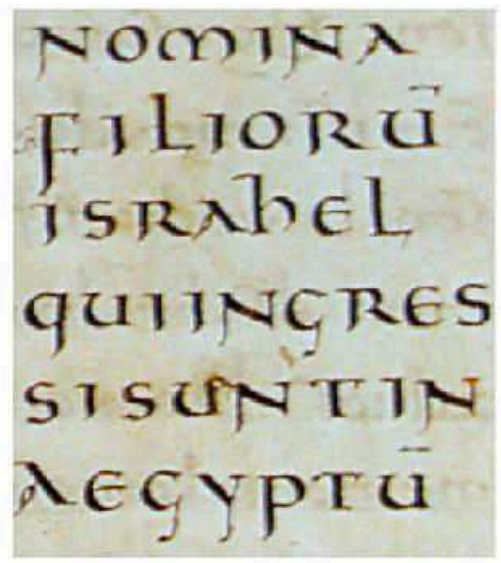
Lettera in minuscola corsiva (sec. IV)

"old style"

"new style"

AD SINISTRIS.
TRANSCUNTESAU
TENDBLASPHEMA
BANTEUNOMO
UENTESCAPITA
SUAETDICENTES
UAGUIDESTRU
CBASIEMPLUM

Semionciale

Uertem ouirtuae luperapaxcernimur
cunoreipublycae sanctum dionerare et uel
de tractatempli r uel publicatae dicitur
uelexactapoenir dō in gerir orculo sacerdo
ter excipir quo ex p r e r t proditur caput
benedictioni submittar ut fide m calcer
conuiuia d i n a n i r ex quo iudicatur ad prodicione
et r e r t u r e r t c e n s u m caputum remittar que
x p r n e r c a n d a l o e r r e t ex r o l u i t u e c t i g a n a
c u e r a n d o n a r u t a d n e g o t i a t i o n e m x p i a n o r
i n u i t e r q u a e t u a s u n t r e l a x a r u t t r a d i t .

aaabbb
ccdeeff
ghijkl
mnopq
rstux

a a b c d e f g h i
 j k l m n o p q r
 s t u v x y z

159. Merovingische Kursive 5. Tafelk. 1. 1. 1.

Merovingica (versione documentaria)

« Carolus gratia D(e)i rex Francoru(m) et Langobardoru(m) »

Merovingica (versioni librarie, si evidenziano le legature)

scuidelona am nra povi. ec & sudcaum quod su
 dret super ceptue dicitur. non cum le ec com
 nibus povi am. falsop ec am h uoludum hnum

& me dillum moneon. minto flumine
 hmintrid. In quo se me g mulgaido
 hominum aie b ad p. p. x. u. m. i. u. p. a. f.
 sum p. s. t. e. c. i. p. u. m. s. p. a. m. o. b. s. i. d. i. o. n. e. c. i. t.
 x. s. p. u. n. e. I. t. e. q. u. e. u. b. i. s. t. g. t. i. s. h. o. m. i. n. u. m.
 & d. o. x. n. e. d. i. t. & e. s. e. p. o. x. n. a. t. u. e. r. o. l. e. t. e.
 d. s. o. b. s. i. d. i. o. n. e. s. u. s. s. c. i. t. i. s. d. e. n. N. e. q. u. e. s. u. p. e. r.
 p. i. t. i. d. o. b. e. l. l. o. p. e. x. p. e. n. i. t. e. l. l. e. g. e. r. & q. u. o. l. u. n.
 t. e. x. a. m. m. o. r. a. n. s. t. e. u. i. d. i. s. t. a. m. o. v. e. l. o. n. c. u. r.
 h. e. N. e. m. p. t. i. e. o. m. n. e. s. p. e. c. t. e. c. a. m. g. u.

GENESIBEGIT. ET FORMITANO
 ost hoc claudius dicitur p
 uignus esset galliam p
 riamque for gaus me xime for
 que gaus. g. m. e. n. i. g. & m. i. s. t. a. b. e. g. i. t.
 Nam dicitur e. l. u. g. & d. o. n. s. g. a. u. a. m.
 p. a. c. i. s. d. i. t. i. m. p. e. s. g. n. e. y. o. i. t. e. t. e. o. m. n. e. s.
 & s. e. p. e. r. i. t. e. c. a. m. b. e. l. l. i. d. e. s. i. o. n. t. i. n. u. e.
 p. a. l. s. i. s. u. n. d. e. g. m. s. g. a. s. l. o. m. m. o. u. e. b. i. n.

Visigotica

	ð	l		2		x																
a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	r	a	u	x	γ	z
A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z
Λ													0								V	

nmu au anis In asfi
 ciebi omi p & cu aon r
 aue u ad i p d u d & i u

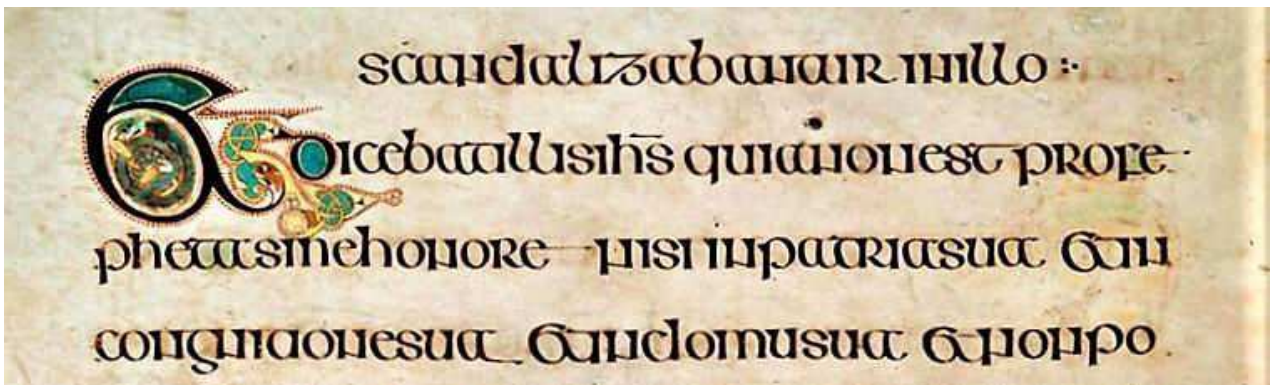
a b c d e f
 g h i j k l m
 n o p q r s t
 u v x y z

147. Irische Minuskel, 8.-12. Jahrhundert.

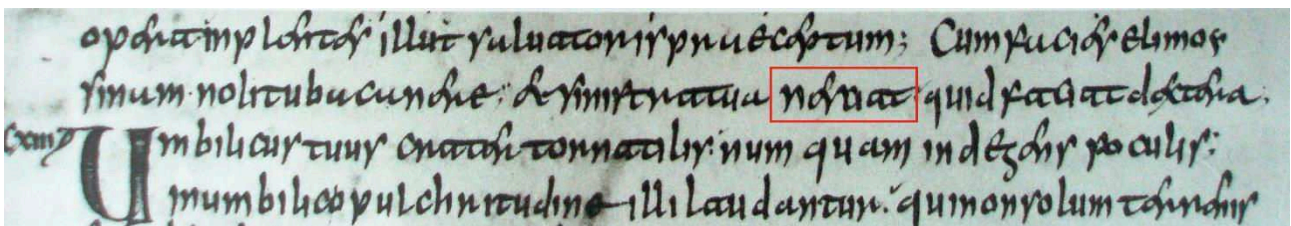
a b c d e f g
 h i j k l m n o p
 q r s t u v x
 y z

147. Irische Minuskel, 8.-12. Jahrhundert.

Maiuscola (destra) e minuscola (sinistra) insulare

Codice in maiuscola insulare

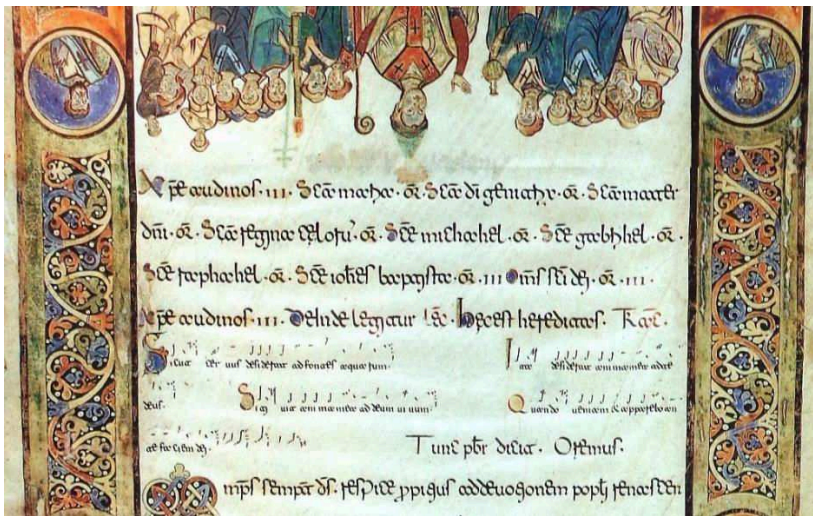

Codice in minuscola insulare

Beneventana : usi librari (codice e rotolo di *Exultet*)

aliquot dies in sui p̄sētia⁷ reducat.
ne fettea luffia rottet. p̄ce⁸ adipe⁹
desup ministis in fundētib; . & cu' ibi
om̄ipa dō dicetēz . archænoxius fac

17. BENEVENTANA, circa an. 1087. Martirologio
(Bibl. Ap. Vat., cod. Vat. lat. 4958, fol. 71^r)

Usi documentari

Bari

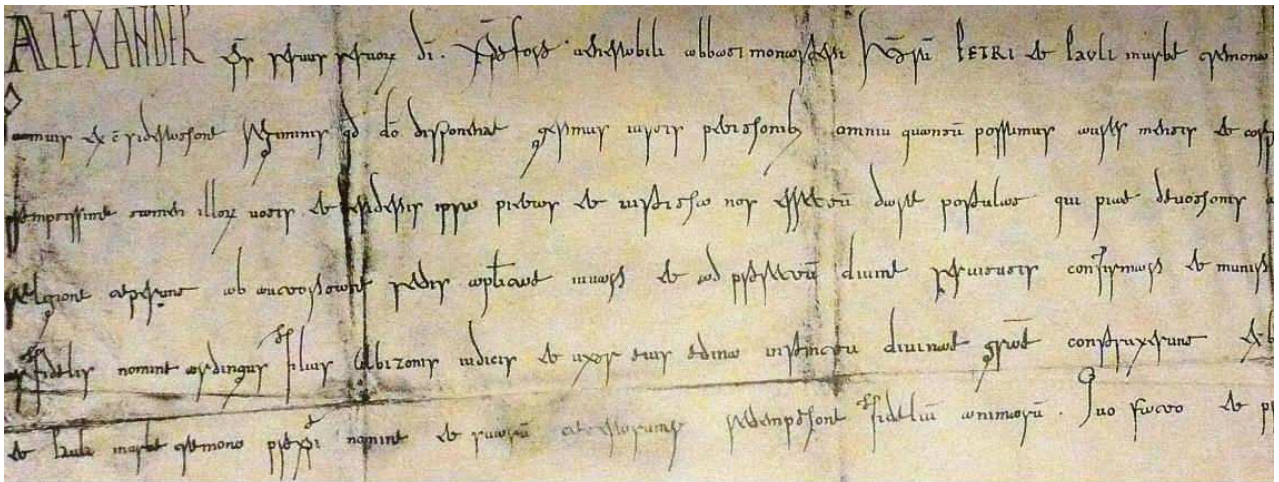
¶ Ego tohel a elis su

Capua

In quibus... in quibus... aqua... p̄ hanc p̄ntem.

non mater dñi. in q̄o p̄te de Capua... p̄ hanc p̄ntem... aqua... p̄ hanc p̄ntem.

Scritture curiali: diploma pontificio del 1071

a= *ω* e= *Ϸ* q= *ϩ* t= *ϸ* ct= *Ϸ* ri= *Ϸ*

Varietà delle scritture altomedievali dell'Italia centro-settentrionale:
mani diverse del codice 490 della biblioteca capitolare di Lucca

baecinuerebidi dispensa	mentū in medio aqua ruc-
tionē non facta sede	TERTIOSPECIESMARIS ETTER
ternasunt quinos apos	RE CUM EIS QUAE EX TERRA
TOLOTESTEANTE TEOPORA	RADICITUS INHERENT. QUAR
SECULARIAPREDESTINABIT	TOLU MINARIA CAELI DELUOI
IN REGNO. SECUNDO QUOD	NE PRIMO DIE FACTO. QUINTO
IN MATERIA INFORMIPARI	NATILIA ETUOLATILIA DE AQUIS

vanjūmparqun Inūchierixazōna
riūfnumētrumperdenanūesse
perfōruco. Sicutōnanūy perum
teāem. Nam unum duodētrifōx

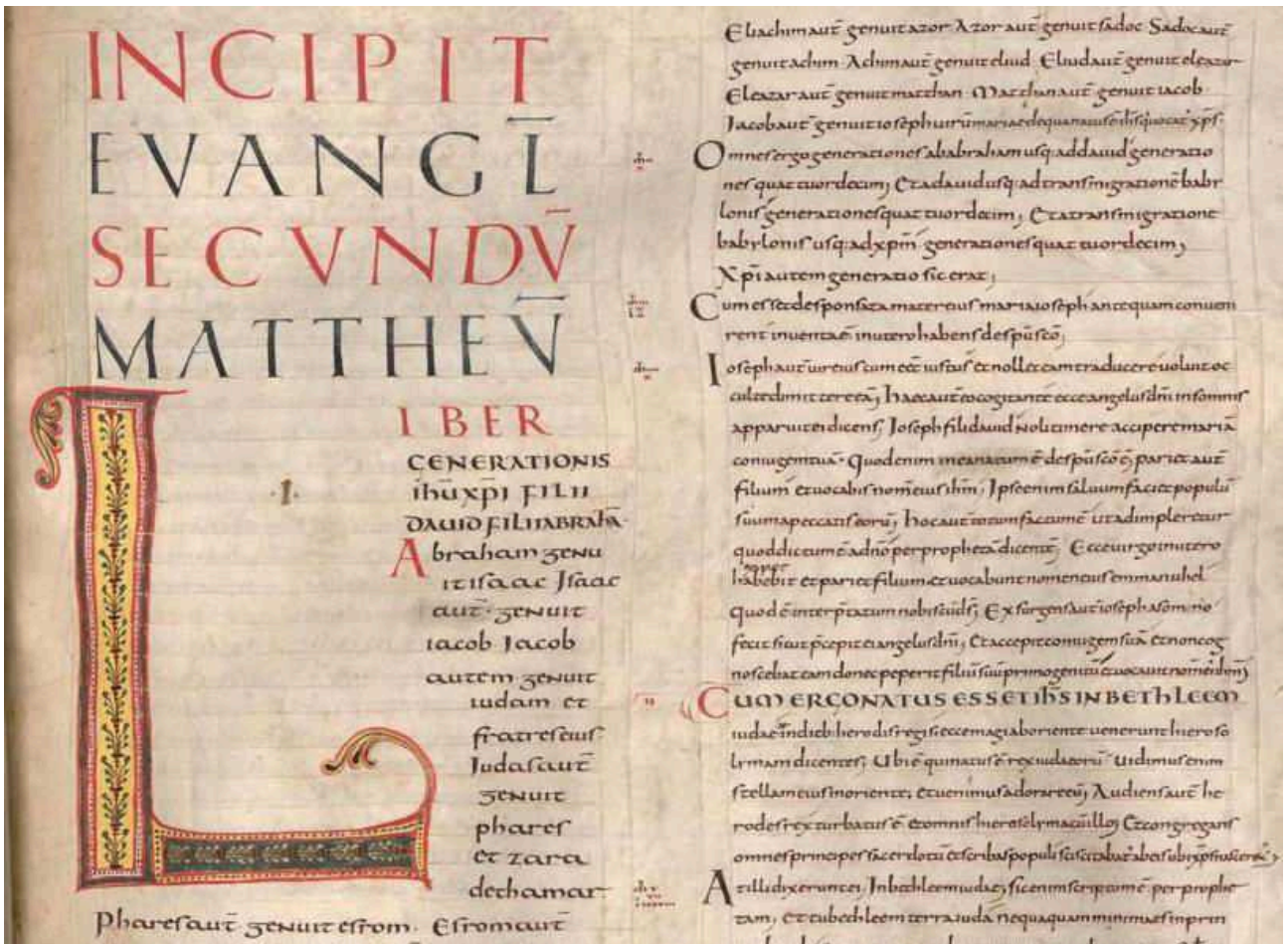
unū dī uol ficut uocē diuina dicitur. Quā dicitur anāte dicitur anāte
ut anāte sit & unū dī dī sit fidei apud grecos de anāte hoc modo dicit unāte
aofidicat unā natura aut una dīte nūc uel ipofitafis quod retonat In la gnum uel pōt
re fōsonas uel aet fubftangaf nam lignitaf p pō dicit. de dō mī dīte nūc fubftangaf
uolō non pōt dicit fōe abufiue qm uolē fubftangaf apud grecos pōna inel

VIII. de conpositio cathoniae
Conpositio cathoniae nitrum purum unū. sulphur purum unū.
alia cathonia halumēti purum unū. sulphur uolū purum unū.
unū nitrum purum unū. XC. de conctio uel p rufim
imūtio uel p rufim dīe uel uel bēne limaf hēnūm dī

Minuscola carolina

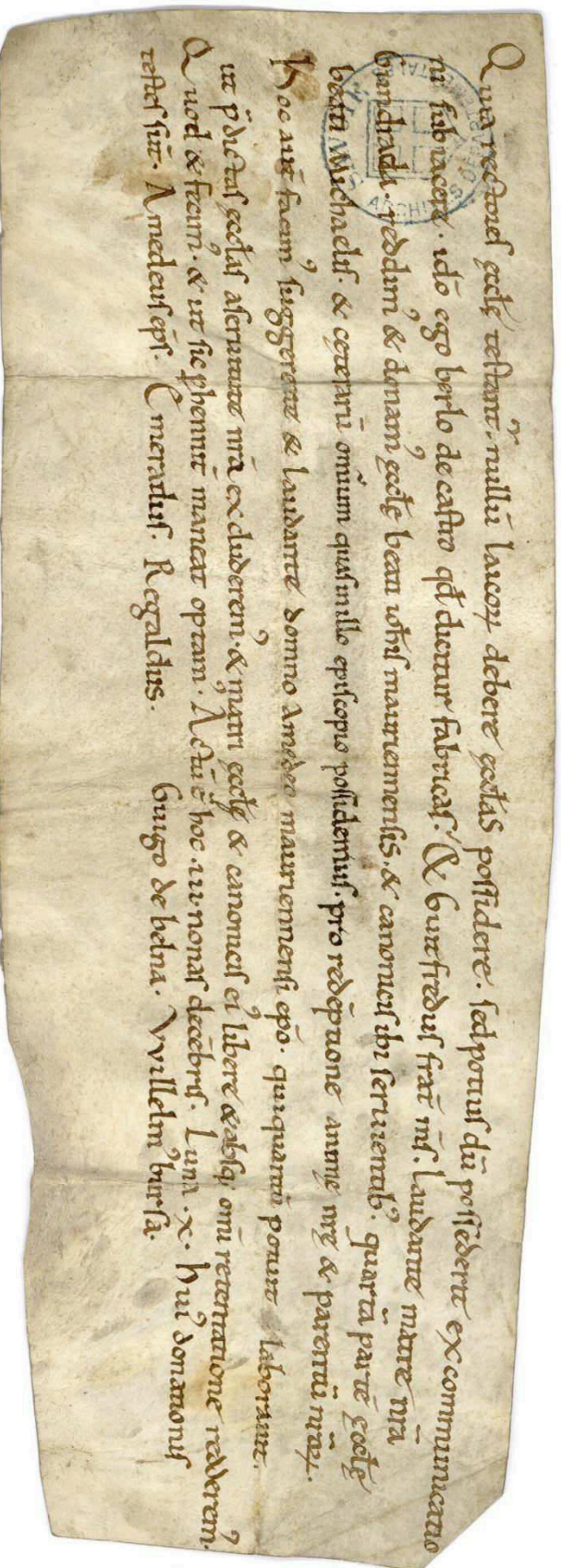
a a a c c b c c t d
e e e r f g g h i k
l m n n o p q r r
s t t u v x x o r
& & & n ft st

At illi dixerunt ei: In bechleem iudae: sicut enim scriptum est per prophetam: et tu bechleem terra iuda nequa quam minima es in principibus iuda: ex te enim exiit dux qui regat populum meum israel.
Tunc herodes clam uocatis magis: diligenter didicite

Compresenza e riuso di scritture nella “rinascenza grafica carolingia”

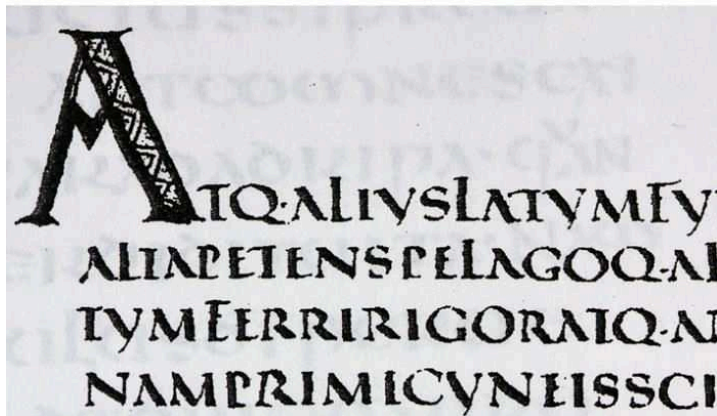
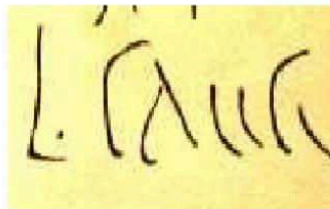
Documento in minuscola carolina (secolo XII)

Quia rectores eccl^e testant^{ur} nullū laicorū debere eccl^eias possidere. sed potius dū possiderit excommunicatio
ni subiacere. ideo ego Berlo de castro qđ dicitur fabricas. & burfredus frat^r mⁱ. laudante matre m^ā
Gundrada. reddim^{us} & donam^{us} eccl^e beati ioh^{is} mauriemen^{sis}. & canonici ibi seruientib^{us}. quarta parte eccl^e
beati Michaelis. & ceterarū omnium quas ille episcopo possidentis. pro redēptione anime m^ę & parentū m^ę.
Hoc autē facim^{us} suggerente & laudante domno Amedeo mauriemen^{si} ep^o. qui quāquā potuit laboravit.
ut p^{ro} beatis eccl^{as} astricturā m^ā excluderem. & m^ā eccl^e & canonici ei libere & absq^{ue} omⁿi retentione redderem.
Quod & fecim^{us}. & ut sic p^{er} h^{er}editate maneat optam^{us}. Luna .x. Hui^{us} donacionis
testes sūt. Emeradus. Regaldus. Guigo de belna. Willelm^{us} bursa.

Quia rectores eccl(esi)ę testant(ur) nullu(m) laicor(um) debere eccl(esi)as possidere, sed potius, du(m) possederit, excommu-
nicato-
ni subiacere, id(e)o ego Berlo de castro q(uo)d dicitur Fabricas et Guifredus frater) m(e)us, laudante matre n(ost)ra
Gundrada, reddim(us) et donam(us) eccl(esi)ę Beati Ioh(ann)is Mauriennensis et canonicis ibi seruientib(us) quarta(m) parte(m)
eccl(esi)ę
Beati Michaelis et cęteraru(m) om(n)ium, quas in illo episcopio possidemus, pro rede(m)ptione anime n(ost)re et parentu(m)
n(ost)roru(m).
Hoc aut(em) facim(us) suggerente et laudante domno Amedeo Mauriennensi ep(iscop)o, qui quantu(m) potuit laboravit
ut p(re)dictas eccl(esi)as a servitute n(ost)ra excluderem(us) et matri eccl(esi)ę et canonicis ei(us) libere et absq(ue) om(n)i
retentione redderem(us).
Quod et fecim(us) et ut sic p(er)hennit(er) maneat optam(us). Actu(m) est hoc III nonas dece(m)bris, luna X. Hui(us)
donationis
testes su(n)t Amedeus ep(iscopu)s, Emeradus, Regaldus, Guigo de Belna, Willelm(us) Bursa.

Sistema abbreviativo

DS (D̄I, D̄O...)

DN̄S

SC̄S

IH̄S

XP̄S

cā c(aus)a

i i(n)

ss tr̄oe t(er)ro(r)e

7 9

un̄⁹ un(us)

tb̄^a t(ra)be(m)